

ресурс] / Росийский правовой портал – Режим доступа : <http://zakon.law7.ru/base61/part5/d61ru5187.htm>.

8. *Постановление* Совмина СССР «О мерах по созданию и развитию малых предприятий» от 08.08.1990 № 790 [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0788.htm>.

9. Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 03.08.90 // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 34. – Ст. 499.

10. *Врублевський В.* Український шлях: Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси / В. Врублевський, В. Хорошковський. – К. : Демократична Україна, 1997. – 423 с.

Аннотация

В статье автор анализирует условия развития малого предпринимательства в Украине в последние годы существования СССР. Анализируется хронология создания законодательной базы развития предпринимательской инициативы. Освещаются основные проблемы на пути развития малого бизнеса.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, рынок, капитал, экономика.

Annotation

In the article author analyzes the conditions of the development of small business in Ukraine in the last years of the USSR. Is analyzed chronology of the creation of the legal framework of entrepreneurship. Highlights the main issues in the development of small businesses.

Keywords: entrepreneurship, small business, market, capital, economy.

УДК 940.2(470)

Світлана Якименко

(Київ)

АГРАРНІ МІГРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 20-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

Аналізуються міграційні процеси, зокрема, переселення українців на багатоземельні території Півдня України Сибіру і Далекого Сходу в 1920 роках.

Ключові слова: міграційні процеси, українське село, аграрне перенаселення.

Міграції протягом історії людства були природним методом для регулювання надлишку населення. Якщо в певному регіоні виникав надлишок робочих рук, то обов'язково знаходилося місце, де був надлишок, наприклад, корисних копалин або землі. Особливістю міграційних процесів

20-х рр. ХХ ст. було те, що вони пов'язані з активними діями влади, яка таким чином намагалась вирішити ряд економічних і політичних питань, що накопичились в зв'язку з господарською відсталістю країни.

Причини переселенських процесів можна прослідкувати в працях П. Саблука [7]. та С.В. Кульчицького [5]. Основна частина статті будується на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади. В документах Народного Комісаріату Землеробства містяться матеріали про переселення. Додаткові відомості включені з Чернігівського, Одеського та Російського державного архіву економіки. Науковці, які аналізували переселення у 20-х рр. на Схід РСФСР слід виділити Г.Я. Дубовського, Ф.З. Карих, Н.И. Платунова, П.М. Полян.

Однією з найважливіших задач цієї статті є аналіз причин та власне переселенських процесів українців та інших національностей на колонізаційні фонди Півдня України, згортання міграцій в Південних землях та міграції на Схід РСФСР. У статті також проведений аналіз, яким чином держава заохочувала процес міграції та того, наскільки це їй вдавалось.

Перемога більшовиків у 1917 р. поставила перед державою гострі політичні, економічні і соціальні завдання. По-перше, радянська влада щедро роздавала обіцянки електорату на зразок «землю селянам», адже не могла спиратися лише на робітників у переважно аграрній державі. Саме тому вже 26 жовтня 1917 р. прийняли Декрет про землю. В результаті відміни приватної власності почався стихійний перерозподіл землі, в результаті якого приблизно 10% селянських господарств втратили «надлишки», 60% додатково отримали землю. У 30 % землекористування залишилось без змін. На Правобережжі такий перерозподіл склав лише 2,2 га на одне господарство, на Поліссі—2,9 га, на Лівобережжі—3,7 га, у Степу—6,5 га. Отже, ті райони, що були аграрно перенаселеними, практично не виграли від таких дій [7, с. 102]. При рівні агрокультури, що існував у 20-х роках ХХ ст. необхідно було близько 1 десятини землі на одну людину, щоб мати задовільний рівень життя. Враховуючи цей показник під час вибіркового перепису господарств 1924 р., до аграрно перенаселених підприємств, тобто таких що мали менше 1 дес. на особу, було віднесено аж 261000 господарств [11, а. 291]. Тому чимала частина селян була змушена йти на заробітки. Не маючи відповідної кваліфікації, вони змушені були перебиватись тимчасовими заробітками, або поповнювати армію безробітних. Іншим варіантом вижити було заробітчанство у багатоземельних районах на Півдні України і в Степу. Так, лише з лісостепових районів близько 800000 чол.

дорослого населення там шукали свій шматок хліба. За даними Переселенського комітету при ЦВК ССРР в Україні налічувалось 23621 тис. сільського населення. Загальне землекористування складало 45327 тис. га. Отже, кількість «зайвих» селян складала 7242273 людини [19, а. 58]. А це не лише проблема, але і запас робочої сили.

По-друге, Радянська держава на міжнародній арені опинилась в політичній ізоляції. Мрії про «великий прорив» в промисловості без залучення коштів здійснити було майже не можливо. До революції 1917 р. існували три основних джерела індустріалізації: 1. Податки з селян; 2. Іноземний капітал; 3. Капіталонакопичення в самій промисловості [5, с. 16]. Проте, другий спосіб був неможливий з огляду на те, що більшовики націоналізували іноземну власність на території царської Росії та односторонньо вийшли з I Світової війни. Третє джерело не було ефективним за соціалістичних умов господарювання. Фактично залишався лише сільськогосподарський сектор. У резолюції XII з'їзду РКП(б) 1923р. зазначалось: «...сільське господарство ще довго буде залишатися основою господарства країни...» [4, с. 52] і на XIII конференції РКП(б) теж наголошувалось, що «Селянське господарство є основною базою для відновлення промисловості, тобто для росту робочого класу, так як селянський ринок є основним масовим ринком для виробів промисловості, з іншого боку є основним постачальником сировини для нашої промисловості. Тому можливість великої підтримки сільського господарства вимагається не тільки загальними інтересами радянської влади, а розвитком самої промисловості» [4, с. 162]. Отже, проблему перенаселеності і гострої потреби в коштах для держави Народний Комісаріат Землеробства намагався вирішити до 1931-32 р. такими шляхами: еміграція—70000 дворів, меліоративні заходи—259000, поширення посівних площ—710000, інтенсифікація—430000, збільшення робочої сили в великій та дрібній промисловості—162000, збільшення сільськогосподарських робочих—218000. Інші заходи—це переселення на землі колонізаційного фонду, на які припадало 700000 дворів [19, а. 59].

Перш за все увагу звернули на Південь України. Внаслідок конфіскації поміщицьких земель тут звільнилось 87,5 тис. га [21, а. 47]. Крім того, складність природних умов, серед яких провідну роль відігравала обмежена кількість води, не сприяли швидкому заселенню цих земель. Але станом на 1922 р. Україна стала об'єктом переселення для тих, хто повертався назад з голодних степів Поволжя, Сибіру і Далекого Сходу. 4 березня того ж року на

засіданні Президії Центрального комітету допомоги голодуючим при Українському ЦВК ухвалили рішення підтвердити заборону пересування переселенців [10, а. 30]. Звичайно, це абсолютно не зупинило даний процес, тому на четвертій нараді ЦК РКП(б) 9-12 червня 1923 р. постановили необхідність врегулювання, а подекуди і припинення переселень. На території України вони взагалі були офіційно призупинені [4, с. 163]. В тій же постанові зазначалось, що перш за все необхідно забезпечити місцеве населення землею, а також підготувати фонд до заселення. Прагнення до переселення було значним, незважаючи на відсутність підготовчих робіт, кредиту і підтримки з боку держави. Отже, з 1923 р. почалась підготовка земельного фонду та планових заходів до його заселення. В той час роботу по його впорядженню вели окрземвідділи. До 1 жовтня 1924 р. на Півдні України відповідним чином впорядкували площі на близько 336000 дес. Протягом 1924-1925 рр.. роботу по влаштування колфонду проводили близько 12 партій. Загальна площа, що впорядкували за рік—310169 дес [21, а. 145]. Переселенський контингент формувався серед найбільш малоземельних областей та прикордонної смуги. До переселенців висувались ряд вимог: обов'язкову наявність в господарстві не менш як трьох пар робочих рук при кількості їдоків не менше п'яти; забезпеченість інвентарем або капіталом на суму близько 500 крб. [12, а. 48]. Проте такий підхід заважав виконанню плану переселення. Верстви, які відносились до найбільш бідніших, звичайно, потребували землі, однак не мали коштів на переселення, а більш заможні не потребували цього. Окрім проблеми з грошима, у населення ще існувала потреба у кредитах на меліоративні роботи. Так, по Першому (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Мелітопольська, Запорізька, Маріупольська обл.) та Другому посушливому районам (Первомайська, Зінов'євська, Криворізька, Павлоградська обл.) у 1926р. збудували 110 шахтових колодязів, ще 75—пробурили. На обводнення витратили 681250 крб. На купівлю господарського обладнання—985000крб, на купівлю тракторів—450000крб, на будівельні потреби—2227510 крб. [14, а. 278]. Протягом 1926-27рр. сума кредиту склала 1912452 крб. Проте обсяги кредитування були виконані всього на 34% від запланованого [21, а. 75]. Незважаючи на складності, з якими змушені були стикатись нові поселенці, міграційні процеси тривали. До 1 червня 1925 р. переселилося 19334 сім'ї [15, а. 10]. Протягом 1926-27 рр. на Південні землі оселилось 18493 двора. Одночасно з цим не припинявся рух самовольців, їх прибуло за ці роки 1678 дворів [19, а. 62]. Та при остаточному вичерпанні колонізаційного фонду на Півдні України вже у

1927–1928 рр. НКЗ УСРР з 18 січня 1928 р. всю увагу зосередив на позаукраїнському переселенні [21, а. 54].

Окрім українських селян існувала проблема працевлаштування інших національностей, що проживали на території України. За визначенням керівництва того часу, 40 % єврейського населення вважалось «непродуктивним елементом», тобто незадіяними у виробництві (перекупники, богослови, посередники та ін.). 11 травня 1919 р. на пленумі ЦК РКП(б) вперше прозвучала фраза про необхідність залучення їх до сільськогосподарської праці [8, а. 163]. З 29 серпня 1924 р. Президіум Ради Національностей ЦВК ССРСР утворив Комітет по Земельному влаштуванню Трудящих Євреїв [20, а. 58]. Землю для цієї категорії переселенців віднайшли на базі старих єврейських поселень. Протягом 1924-1925 рр. було підготовлено на Криворіжжі та Херсонщині—366653 разом—43853 дес. [21, а. 147]. Перший наряд дали найбільш аграрно перенаселеним районам: Подільському, Київському, Волинському, Чернігівському, в кількості на 3000 сімей [16, а. 32]. На південні землі переселилось 2941 сімей. [20, а. 62]. В цілому єврейське переселення зайняло площу, що займала 13,6% від загального колфонду [19, а. 65].

До єврейських переселенців ставились ті ж грошові вимоги, що і до українців. Та практика показала, що станом на 1926-1927 рр. 75% євреїв мали у своєму розпорядженні до 150 крб., 20%—від 150 до 300 крб., і лише 5 %— понад 300 крб. [19, а. 64]. Проте на відміну від українських переселенців, вони отримували фінансування від недержавних організацій, мали доступ до різноманітних кредитів. Так, 9 листопада 1926 р. були утворені Округові комісії земелевпорядкування трудящих євреїв, що мали надавати всіляку допомогу поселенцям у т.ч. фінансову [20, а.5]. В тому ж році радянським урядом дозволено діяльність Агро-Джойнт—американської некомерційної організації, головна мета якої—надавати усіляку підтримку тому ж таки єврейському населенню [20, а. 214]. Лише ця компанія у 1924-25рр.. надала безповоротних кредитів на загальну суму 213165 крб, поворотних—на 1965475 крб. Розмір допомоги на одне господарство складав близько 1000 крб [19, а. 65].

З 28 березня 1928 р. напрям міграцій змінюється. Починається нова хвиля переселення в Біробіджан.

Окремою групою можна виділити етноконфесійну групу переселенців-духоборів. На підставі наказу Народного комісаріату земельних справ з 22 вересня 1923р. кавказьким та канадським іммігрантам-духоборам дозволявся

в'їзд в Україну групі із 348, а з 22 грудня того ж року—252 сімей [13, а.141]. Масового приїзду іммігрантів не сталося. У 1926-1927 рр. стало зрозуміло, що із виділених 12 074 дес. для канадських духоборів було використано лише 288 дес. Загальна кількість прибулих—315 сімей, з яких 18 родин із Канади [18, а.218]. Тому 15 листопада 1926 р. Раднарком України своїм протоколом передав більшу частину землі до загальноукраїнського переселенського фонду [18, 18].

В незначних масштабах земля виділялась іншим національностям. У 1925 р. у Коростенській окрузі близько 300, а в Шепетівській більше 50 німецьких родин виявили бажання оселитися на багатоземельному Півдні [17, а. 66]. Протягом 1926-1927 рр. їм надали землю на Мелітопольщині [19, а. 60]. Того ж таки 1925 р. Народний комісаріат земельних справ повідомив, що достроково відкрився наряд на 1500 сімей з Молдавської РСР на колфонди в Первомайську та Одеську області. Для цього мали підготувати 46000 дес. землі [15, 32]. Проте фонд вчасно так і не підготували [15, а. 297]. Для болгар був даний невеликий наряд на 155 дворів в Первомайській окрузі у 1926-1927 рр. [19, а. 65]. 1 жовтня 1926 р. видали постанову щодо заходів по сприянню переходові кочуючих циган до осідлого способу життя [20, 55]. Було дано наряд на 1280 сімей, з яких бажання переселитись виявили лише 476 сімей. [19, а. 66].

Внаслідок переселенських рухів, Південь України став ще більш національно строкатим; в 20-х роках тут проживали представники понад 50 національностей. Основну групу склали українці—понад 50%, євреї—13%, молдовани — 5%, німці — 3,5% від загальної кількості населення [1, а. 30].

З огляду на заселення земельного фонду на Півдня України Постановою третьої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Урядові УРСР від 15 жовтня 1926 р. було доручено поставити перед Союзним Урядом питання про впорядкування переселення і про поширення нарядів на переселення за межі України [21, а. 118]. Для кращої координації цього процесу 7 жовтня 1926 р. було створено Всеукраїнський Переселенський Комітет [11, а. 327].

Міграції за межі України мали вирішувати економічні і політичні питання державного значення. Підтвердження цього ми знаходимо в документах Народного Комісаріату Земельних справ. У постанові від 2 січня 1926р. зазначено: «...Як і в минулому році, Наркомзем продовжує вважати, що найбільш вірним і дієвим засобом до зменшення надлишкового населення в селі повинен бути перехід селянського господарства до більш трудомістких

форм... Переселення на окраїни у 1926 р. буде здійснюватись Наркомземом лише у відповідності з існуючими запасами підготовленого для невідкладного освоєння фонду, освоєння якого є бажаним або необхідним для держави...» [11, а. 541]. При підготовці земель перш за все враховували підготовлені в дореволюційні часи фонди, адже завдання царської і радянської влади, в цілому, співпадали. Станом на жовтень 1925 р. в регіонах Нижнього Поволжя нараховувалось 267100 дес. придатної площі, в Уральській області—80000, в Сибіру—3141000, на Далекому Сході—9865000. Проте землі, легкої в освоєнні було лише 1540000 дес. [17, а. 57].

У 1924 р. вперше за радянських часів відкрито заселення Поволжя. Реальний рух почався лише з 1926-1927 рр., коли делеговані від 4000 дворів селяни (ходоки) пішли на Поволжя, де закріпили 4720 подвірних ділянок за переселенцями. На Уралі закріпили 3534 ділянок. Тоді ж дали наряд на освоєння Сибіру на 3600 родин, фактично закріпили—2635, та Далекого Сходу, де передбачалось 2800 сімей, а закріплено—6093 [21, а. 76]. Проте зачислення не означає заселення. Так статистика загальносоюзного переселення свідчить, що протягом 1925-1927 рр. до Надволжя прибуло 51839 ходоків, а фактично оселилось—5958, до Сибіру прибуло—27782, оселилось—4021, на Далекий Схід—52774, залишилось—4570. За тогочасними нормами, хороший показник оселення—половина від закріплених. Така ситуація із зарахуванням планових поселенців пов'язана з різними чинниками, серед яких: не врожайні роки, недостатня підготовка фонду, складність ліквідації майна на містах, повінь 1927 р. тощо. Але це стосувалося лише офіційних поселенців. Крім цього, існував рух самовольців. Протягом 1920-1926 рр. в Сибір прийшло 11098 осіб, українців серед них було лише 3%. На Далекому Сході до 1927 р. реєстрації такого руху взагалі не було. Лише за вказаний рік з усього Союзу прибуло 72925 осіб, з них кількість українців склала 8%. Отже, за 1926-1927 рр. самовільно з України до Сибіру виїхало 3467 осіб, до Далекого Сходу—6914 [21, а. 76].

Згідно перспективного плану переселенських заходів протягом семи років мали відселити 177000 дворів. З так званих Першого та Другого посушливих районів—5000 сімей. Сибір повинен був прийняти 74000 сімей, Далекий Схід—63000, Північний Кавказ—15000, Уральський регіон—9000, Поволжя—16000 родин [19, а. 69]. Вищезгадані райони оселення відносились до земель особливого політичного і економічного значення, а тому витрати на обслуговування переселенських фондів, доріг, обводнення, меліоративні роботи, видача позик переселенцям та ін. мали здійснюватись за рахунок із

загальносоюзного бюджету [11, а. 297]. Та коштів явно не вистачало. Так, у 1926 р. Президія ЦВК СРСР в постанові від 30 червня визначила необхідність відпуску на переселенські заходи не менше 32 млн. крб. Проте, протягом першої п'ятирічки в розпорядженні Переселенського Комітету було лише 23,5 млн. крб. Хоча сума була недостатньою, кошти витрачали не завжди за призначенням. На місцях ці гроші розглядались як на засоби, що можуть бути використані для місцевого бюджету. Це далеко не завжди співпадало з інтересами новоселів [6, а. 14].

Через складність кліматичних умов на Сході, до переселенців висували певні матеріальні вимоги. Для Далекого Сходу забезпечення сім'ї мало бути не нижчим за 700 крб, Сибіру—600 крб, Поволжя – 900 крб. [11, а. 321]. Також передбачалось, що мігранти можуть розраховувати на кредит, сума якого складала 350 крб. на господарство, а для районів більш складного освоєння – більше (Поволжя—400 крб., Далекий Схід—600 крб.) [17, а. 53]. Проте, як і в попередньому випадку, не всі бажаючі могли отримати омріяні кошти [2, а. 81].

Таким чином, переселенські рухи 20-х років мали вирішити ряд економічних і політичних завдань. Першим об'єктом для міграцій виявився Південь України, куди спрямовувались малоземельні селяни з найбільш перенаселених областей. Внаслідок вичерпаності колонізаційного фонду, погляди керівництва тогочасної держави звернулись на малозаселені території Сходу. Не зважаючи на важливість цих завдань, фінансування переселень було недостатнім, тому мігранти стикалися з численними проблемами на місцях. Однак це не зупиняло потік бажаючих переселитися, про що свідчить велика кількість самовольців. Не викликає сумніву те, що у переселеннях малоземельне селянство бачило порятунком від тих злиднів, у яких опинилась частина селян після встановлення радянської влади.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області . – Ф. 99. – Оп.2. – Спр. 62.– Арк. 30
2. Державний архів чернігівської області (далі – ДАЧО) Ф.Р-69. – Оп.1. – № 979. – Арк. 81.
3. ДАЧО. - Ф.Р-2. – Оп.4. – № 304. – Арк. 6.
4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9е изд., доп.-испр. – М., Политиздат, 1984. – 494 с.
5. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1920-1939р.р.)/ С.В. Кульчицький .-К.: Вид. Альтернатива 1999.- 336 с.
6. Російський державний архів економіки. Ф.5675. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 14.
7. Саблук, П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та

погляд у майбутнє (науково-популярні нариси в трьох томах, Т.1) /П. Саблук; Ін-т аграрної економіки. – К, 2001. – 432 с.

8. Хонігсман, Я.С. Єврейське землеробство в Україні /Я.С. Хонігсман // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - №9-10.- С. 160 -167.

9. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО) Ф.27. – Оп. 6. – Спр. 630. – Арк. 291.

10. ЦДАВО Ф.582. – Оп.1. – Спр. 114. – Арк. 30.

11. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 639. – Арк. 327; 541; 297; 321.

12. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 644. – Арк. 48.

13. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 646. – Арк. 141.

14. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 649. – Арк. 278.

15. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 651. – Арк. 10; 32; 297.

16. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 652. – Арк. 32.

17. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 655. – Арк. 27; 53; 57; 66.

18. ЦДАВО Ф.27. – Оп.6. – Спр. 676. – Арк. 18; 278.

19. ЦДАВО Ф.27. – Оп.7. – Спр. 1113. – Арк. 58; 59; 60; 62; 64; 65; 66 69; 107.

20. ЦДАВО Ф.27. – Оп.7. – Спр. 1129. – Арк. 5; 55; 58; 62; 214.

21. ЦДАВО Ф.27. – Оп.7. – Спр. 1131. – Арк. 47; 54; 75; 76; 118; 145; 146; 147.

Аннотация

Анализируются миграционные процессы, в частности, переселение украинцев на многоземельные территории Юга Украины Сибири и Дальнего Востока в 1920 годах.

Ключевые слова: миграционные процессы, украинское село, аграрное перенаселение.

Annotation

This paper analyzes the migration process. In particular - the migration of Ukrainians to large parts of the South of Ukraine Siberia and the Far East, free and suitable for agriculture in 1920.

Keywords: migration, Ukrainian village, rural overpopulation.

ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 7.072.2.(477)(092)

Олександр Даниленко

(Київ)

МИХАЙЛО ЧЕРЕШНЬОВСЬКИЙ – МИТЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.

Стаття присвячена видатному українському митцеві Михайлові Черешньовському.

Ключові слова: діаспора, еміграція, культура, мистецтво,

Українська діаспора – органічна і невід’ємна складова українського народу. Більшість емігрантів з України, полишивши рідні землі, не забули батьківщини, не втратили зв’язків з нею. Навіть опинившись за тисячі